

УДК 342.7 : 347.15/17

Кравченко Катерина Вікторівна –
юрист 1-ої категорії, юридичний факультет
Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Kateryna V. Kravchenko –
Lawyer of the 1st rank, Law Faculty
Kyiv National Taras Shevchenko University Kyiv, Ukraine

Солодовнікова Христина Кишиштофівна –
кандидат психологічних наук, юрист,
юридичний факультет,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
orcid.org/ 0000-0002-9169-9026

Khrystyna K. Solodovnikova –
candidate of psychological sciences,
master of laws, lawyer Law Faculty
Taras Shevchenko National University of Kyiv
(60, Volodymyrska Street, Kyiv, Ukraine)
orcid.org/ 0000-0002-9169-9026

Окремі аспекти поняття та правового статусу фізичної особи по фазам життя

Стаття присвячена дослідженню питань, пов'язаних з поняттям та правовим статусом фізичної особи. Пропонується новий підхід до розуміння поняття фізичної особи через її внутрішній зміст. Зроблено висновок про те, що здатність фізичної особи користуватися основними правами може змінюватися протягом її життя залежно від певних критеріїв. Визначено, що існує необхідність та доцільність захисту основних прав до народження та після смерті фізичної особи.

Ключові слова: фізична особа, початок життя, правовий статус ембріону, неповнолітні, обмеження здатності користуватися основними правами.

Статья посвящена исследованию вопросов, касающихся понятия и правового статуса физического лица. Предлагается новый подход к пониманию физического лица через его внутреннее содержание. Сделан вывод о том, что способность осуществления основных прав может изменяться на протяжении жизни в зависимости от определенных критериев. Определено, что существует необходимость и целесообразность защиты основных прав до рождения и после смерти физического лица.

Ключевые слова: физическое лицо, начало жизни, правовой статус эмбриона, несовершеннолетние, ограничения осуществления основных прав.

K.V. Kravchenko, Kh.K. Solodovnikova Certain Dimensions of Notion and Legal Statute of Natural Person according to Life Phases

The article is devoted to the study of a notion as well as legal status of a natural person. The natural person is an ideal and an actual holder of basic rights. An aim of the article is to research both a notion of natural person and legal status of natural person by life stages in German law as well as to compare it with Ukrainian law. German doctrine defines a natural person through the notion of personality. Such approach is unusual in Ukraine. Ukrainian law mostly analyzes the functions and role of a natural person within legal relations. An examination of the legal concept of the natural person in German and Ukrainian law suggests that notion of the natural person should be considered from the point of view of internal content. Generally, every natural person is a subject of basic rights from birth. Nevertheless, the period from conception until birth demands legal

protection. The main issue addressed in the article in this respect is a legal status of unborn life or embryo. The German legal doctrine indicates that the ability to be a holder of basic rights does not depend on a certain age of a natural person. It means that the basic rights belong to the person regardless of the age. In contrast, the age from which minors can decide themselves on the exercise of their basic rights is quite a different matter. The research suggests that ability of minors to exercise their basic rights increases with age. Restrictions of the ability to enjoy basic rights may also arise for natural persons with mental illness as well as physical or mental disorder. The reason for such restriction is that above-mentioned persons are unable to realize and protect their own interests, which belong to the basic rights. To summarize, this study shows that ability of the natural person to exercise basic rights could vary during the life. Mentioned restriction depends on following criteria: age or ability to reflect. Moreover, it suggests that basic rights demand protection before the birth and after death.

Keywords: *natural person, beginning of life, legal status of an embryo, minors, restrictions on the exercise of basic rights.*

Постановка проблеми. Німецька доктрина права пропонує ефективний механізм охорони основних прав фізичної особи. Людина є ідеальним та безпосереднім суб'єктом основних прав. Ця суб'єктність розповсюджується на всіх людей, як правило, від народження.

Останнім часом виникають питання чи може змінюватися здатність здійснювати основні права залежно від фази життя фізичної особи. Чи може правомочність основних прав залежати від таких критеріїв, як розумові здібності, здатність мислити або здатність мати інтерес.

В цьому контексті висловлюються ідеї поступового захисту основних прав або поступової правомочності основних прав. Не менш цікавим видається твердження щодо розповсюдження захисту основних прав на ненароджену дитину та посмертну фазу. Градація правомочності основних прав можлива лише у відповідних обмеженнях їх використання.

У зв'язку з цим, дослідження поняття та правового статусу фізичної особи по фазам життя набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правовий статус особи та його елементи, значення правового статусу в державно-правовій реальності проаналізовано у працях Ю. Бисаги, Т. Гарасиміва, П. Гураля, О. Зайчука, Є. Зозулі, І. Жаровської, М. Кельмана, М. Козюбри, В. Ковальчука, О. Копиленка, П. Рабіновича, С. Сливки, О. Скакун. Правовий статус неповнолітніх в Україні досліджували О.В. Дзера, Н.С. Кузнецова. Ці вчені лише частково торкалися зазначених питань, але дослідження вищезгаданої теми в окреслених нами аспектах досі не було проведено.

Невирішені раніше проблеми: це зокрема, відсутність змістовного наповнення поняття «фізична особа» в українському праві, а також не проаналізовано динаміку правомочності основних прав протягом життя.

Метою даної статті є дослідження проблем поняття та правового статусу фізичної особи по фазам життя в німецькому праві і порівняння його із регулюванням зазначених аспектів в українському праві.

Постановка завдання

- дослідити проблеми визначення поняття фізичної особи в німецькому та українському праві

- встановити динаміку основних прав фізичної особи протягом життя

Виклад основного матеріалу. В німецькій доктрині права прийнято визначати фізичну особу через поняття «особистість» [1]. Інший дослідник, аналізуючи положення Основного Закону Німеччини, зазначає, що основні права розроблено для того, щоб слугувати індивідуальній самовизначеності особистості [2]. Виходячи з цієї позиції, фізична особа виступає ідеальним та безпосереднім носієм основних прав. Окремо наголошується, що фізична особа та її інтереси є центральною фігурою в будь-яких об'єднаннях осіб, а також у вигляді юридичних осіб, тому на останні поширюється захист основних прав (ст. 19 абз. 3 Основного Закону Німеччини). Стаття 1 абзац 1 Основного Закону Німеччини [3] дає підстави визначити основу для поширення захисту основних прав на об'єднання осіб та юридичних осіб [4], цією основою є людська гідність особистості, її потяг до свободи, рівноправність та громадянське повноліття [5].

Наукові проблеми розуміння, співвідношення понять “фізична особа”, “особистість”, “людина” [6] є актуальним для України. Так, в різні історичні періоди в Конституціях УРСР дана категорія взагалі не була персоніфікованою, використовувалася термінологія, що характеризувала певну соціальну роль, це зокрема “громадянин”, “трудолюбиві маси”, “селяни”, “робітники” тощо. На сьогоднішній день в Конституції України використовується поняття “людина” та “громадянин”.

Під поняттям “фізична особа” в українському праві розуміється тільки людина як суб’єкт цивільних правовідносин (ст. 24 ЦК України) [7].

Невиправданим вважають деякі українські науковці [7] ототожнення понять “фізична особа” та “особистість”, оскільки останнє не є правовою категорією. Отже, в цивільних правовідносинах для визначення людини використовується поняття “фізична особа”.

В світовій юридичній науці та практиці загальноприйнятим є положення *ab ovo*, кожна фізична особа є суб’єктом основних прав, що розповсюджується на всіх людей від народження [8] та незалежно від будь-чого. Зокрема, в цивільному праві зазначено, той, хто є правоздатним – є суб’єктом основних прав (§1 Цивільного кодексу Німеччини).

Розглянемо детальніше момент набуття фізичною особою основного права – права на життя.

Право на життя є природним та невідчужуваним правом кожної людини. Важливим аспектом права на життя є визначення моменту його початку та закінчення. Не викликає сумнівів, що з моменту появи на світ новонароджена дитина є суб’єктом основних прав. Однак, питання правового регулювання ще ненародженої дитини є дискусійним.

Таким чином, постає наукове та практичне питання, який правовий статус має ненароджена дитина.

По-перше, необхідно з’ясувати чи існує законодавче визначення поняття „ембріон“. В німецькому праві визначення ембріона міститься у Законі Про захист ембріонів [9]. Потрібно зазначити, що цей закон втілює конституційно-правові засади об’єктивно-правового обов’язку

захисту держави. Метою цього закону є гарантія захисту держави та відповідне ставлення до людського життя, яке знаходиться на стадії виникнення та попередження неправомірного використання ембріонів у будь-якій формі.

Таким чином, §8 Закону Про захист ембріонів містить визначення поняття «ембріон», а саме: „ембріоном визнається запліднена людська яйцеклітина, яка здатна до розвитку з моменту злиття чоловічої та жіночої статевих клітин“ [9].

На відміну від Німеччини в українському праві зовсім інший підхід до цього питання. По-перше, визначення поняття ембріон ми знаходимо в Законі України “Про заборону репродуктивного клонування людини“. Так, ст. 2 зазначеного Закону містить наступне визначення ембріона людини: „зародок людини на стадії розвитку до восьми тижнів“ [10]. По-друге, це визначення не є бездоганим, досить вузьким, а також лишається невизначеною стадія розвитку зародку після вказаного строку.

Не викликає сумнівів, що період від запліднення до народження дитини потребує захисту. У зв’язку з цим необхідно розрізнити об’єктивно-правовий обов’язок держави захищати передумови людського життя та індивідуального суб’єкта основних прав. В доктрині німецького права зазначається, що якщо правомочність основних прав починається лише з нідації, то тотипотентні людські клітини хоча і є об’єктом захисту ст. 2 абз. 2 та ст. 1 абз. 1 Основного Закону ФРН, але не є суб’єктом основних прав [11].

У законодавстві України відсутнє визначення початку життя людини, тобто точного моменту, з якого починається „захист права на життя в ембріона“ та можливість набуття ним конституційних і цивільних прав [12]. Це питання не вирішено й в українській юридичній літературі. Як зазначає Тиріна М.П., до моменту народження дитина зовсім безправна і нібито не існує [13,259].

В українській правовій літературі висловлюються ідеї необхідності наділення ненародженої дитини певними правами [14], наприклад, біологічним правом на народження [13, 258-261].

Серед українських науковців також висловлюються думки, що доцільніше говорити про правовий режим ембріона, а не про правовий

статус ембріона, оскільки останній розглядається як об'єкт, а не як суб'єкт правовідносин [15, 99-102]. Ця думка підкріплюється наступним аргументом: „Конвенцією про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини 1997 р. ембріон так і визначається як об'єкт досліджень“ [13, 259]. З вищезазначеною думкою дуже важко погодитися. По-перше, в аргументі про Конвенцію автор змішує поняття „об'єкт досліджень“ та „об'єкт права“. По-друге, враховуючи розвиток європейської правової думки та розглянуту вище позицію німецької доктрини, не повинно викликати сумнів доцільність твердження про правовий статус ембріона. По-третє, враховуючи вищезазначене та розвиток науки у галузі біотехнології, в Україні вкрай необхідним є дослідження зазначених питань на доктринальному рівні та внесення необхідного корегування у законодавство.

Здатність фізичної особи здійснювати основні права зростає, що найяскравіше проявляється в період становлення особистості, тобто під час онтогенетичного розвитку та соціалізації, починаючи з періоду дитинства. Слід зауважити, що можливість користуватися основними правами безпосередньо залежить від рівня фізичного та психічного розвитку людини.

Так, загальноприйнятою є ідея, що здатність бути носієм основних прав не пов'язана з певним віком фізичної особи, а основні права належать їй незалежно від віку. Це розкривається через такі основні права як людська гідність, право на життя та фізичну недоторканість, принцип рівності або права власності, що безумовно належать фізичній особі за будь-яких обставин.

Аналіз німецької доктрини права дає підстави говорити про те чи є в фізичної особи запит на певне охоронюване законом благо та, відповідно, усвідомлення цінності даного блага для конкретної особи і можливості його реалізації. Виходячи з такої позиції визначається міра фізичного та психічного розвитку неповнолітнього та зазначається, що останній має бути суб'єктом зменшеної правомочності основного права.

Українські вчені зазначають, що дитина недостатньою мірою володіє здатністю задовольняти свої потреби та захищати власні інтереси, а тому вимагає соціального піклування

та відповідальності родини, а також держави і суспільства в цілому [16]. В українському суспільстві це положення відбивається у соціальних, юридичних та моральних нормах.

В німецьких наукових джерелах підкреслюється, що основні права містять лише пропозиції скористатися гарантією свободи. Таким чином, те, що особа неповнолітня, як правило, нічого не змінює щодо правомочності основних прав.

Але такий стан не поширюється на основні та подібні до них права, реалізацію яких зумовлено настанням відповідного віку.

Таким чином, в німецькій юридичній науці велика увага приділяється питанню з якого віку неповнолітній може самостійно, без сприяння батьків або опікунів [17] приймати рішення щодо здійснення своїх основних прав.

У кожному конкретному випадку німецький законодавець зберіг „здатність здійснювати основні права“, встановивши гнучкі вікові межі. Таким чином, він повинен враховувати ступінь індивідуальної зрілості неповнолітнього, усвідомлення відповідальності, рівня інтелекту та можливість самоаналізу. Зокрема при тлумаченні § 1631a ЦК ФРН (навчання та професія), § 1643 ЦК ФРН (правочини, для укладення яких необхідна згода особи, на яку покладається батьківське піклування).

В Конституції України у ст. 24, 51, 52 передбачено державну охорону дитинства та гарантування прав дітей. Регулюванню правового статусу неповнолітніх присвячено також відповідні норми Цивільного [18], Сімейного (ст. 6 СК України) [19], Кримінального кодексів тощо. Однак, науковці зазначають, що норми українського законодавства носять декларативний характер [16]. Це пояснюється ігноруванням прогресивних міжнародних норм, неефективною роботою державних установ та відсутністю ґрунтовних наукових доробків. Зокрема такий стан склався в межах українського конституційного права.

Обмеження здатності користуватися основними правами може виникати також для неповнолітніх, що за законом мають повну здатність реалізувати основні права, так і для повнолітніх, які за умови психічного захворювання або фізичного, розумового чи

психічного розладу повністю або частково не в змозі усвідомлювати та захищати власні інтереси, які належать до основних прав (§1896 ЦК ФРН). Конституційно-правове регулювання в цьому випадку подібне до того, що застосовується щодо неповнолітніх [1]. Для більшої частини випадків, що стосуються даної сфери, законодавець виконав ці вимоги приписами щодо правової опіки. У тих випадках, коли повнолітня особа знаходиться під опікою, завданням опікуна є піклування про недоторканність її основних прав.

Аналогічна ситуація з обмеженням здатності користуватися основними правами спостерігається в Україні. Крім того, аналіз правозастосовної практики дає підстави стверджувати, що основною проблемою в Україні є реалізація тих положень Конституції України, які передбачають рівні можливості реалізації конституційних прав, оскільки терміни «рівність» (існує в конституційному законодавстві) і «недискримінація» по відношенню до осіб з обмеженнями здатності користуватися основними правами не є ідентичними і суттєво відрізняються за змістом [20].

Одночасно з тим, вважаємо за необхідне поглиблення знань щодо осіб з обмеженнями здатності користуватися основними правами в Україні, зокрема в сфері конституційного права.

Вище були розглянуті питання, пов'язані з правомочністю основних прав за фазами життя, далі розглянемо питання, які стосуються захисту прав особи після закінчення життя.

Здійснення більшості прав нерозривно пов'язано із життям фізичної особи, саме тому закінчення життя тягне за собою закінчення відповідних правовідносин. В доктрині німецького права панує думка, що можливість фізичної особи бути суб'єктом основних прав закінчується зі смертю [21], так як суб'єктивне право, носій якого більше не існує, суперечить само собі [22]. Відповідно, суб'єктом основних прав може бути тільки жива особа, тобто померлий, за загальним правилом, більше не може бути суб'єктом прав та обов'язків.

Однак із загального правила є виняток, який стосується особистих прав та людської гідності. Німецька доктрина та судова практика визначають, що гідність людини неодмінно дійсна і у випадку смерті. Згідно з цим,

обов'язок, покладений ст. 1 абз. 1 Основного Закону на державну владу, надавати окремій особі захист від зазіхання на її людську гідність, не закінчується зі смертю [23].

Таким чином, обов'язок захисту зазначений у ст. 1 абз. 1 та ст. 2 абз. 2 Основного Закону ФРН поширюється на посмертну фазу – звичайно, не заради померлих, а заради живих, близьких родичів померлого та суспільства в цілому [24].

Якщо німецька правова доктрина розглядає питання правомочності основних прав після смерті саме з точки зору конституційного права, то українське право поки що не прийшло до цього.

Що стосується української судової практики, то Конституційним Судом України подібні рішення не виносилися. Також, література по конституційному праву України не приділяє уваги цьому питанню. Якщо йдеться про права людини, яка померла, то, як правило, звертаються до норм інших галузей, як то цивільне право [25] або кримінальне право [26].

Враховуючи те, що права померлого є невід'ємною частиною права на життя та людської гідності, слушно видається думка вивчати та запозичувати досвід європейських країн, а також розвивати це питання на доктринальному рівні в українському праві. Тим більше, що правові системи європейських країн запровадили досить ґрунтовну теоретичну базу, зокрема, зазначена вище німецька доктрина. Підтримуємо думку, що обов'язок держави надавати захист від зазіхання на особисті немайнові права поширюється на посмертну фазу.

Висновки.

1. Для України незвичною є ідея щодо внутрішнього змісту, наповнення “фізичної особи”. В українському праві аналізуються здебільшого функції та роль фізичної особи у правових взаємовідносинах. А зміст лишається а рїогї таким, що не потребує окремої уваги правознавців. Ми з цим не згодні, оскільки вважаємо, що випускаючи з поля зору природні, психологічні особливості особистості особи юридична наука піддається інерційності та лишає поза увагою тенденції суспільно-історичного розвитку людства.

2. Доведено, що фізична особа є суб'єктом основних прав незалежно від віку, а

здатність здійснювати основні права може змінюватися протягом життя. Встановлено, що здатність здійснювати основні права може змінюватися по фазам життя, залежно від віку

або здатності розуміти свої інтереси. Обґрунтовано необхідність та доцільність захисту основних прав до народження та після смерті фізичної особи.

Список використаних джерел:

1. Růfner, Wolfgang, Grundrechtsträger, in: Josef Isensee/Paul Kirchhof (Hg.), Handbuch des Staatsrechts, Bd. V, 2002, § 116 RN 1.
2. Huber P.M., Das Menschenbild im Grundgesetz, in: Jura 1998, S. 505 (507 f.).
3. Основной закон Федеративной Республики Германии, 23 мая 1949 г. 100 ключевых документов по германской истории в 20 веке. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/germany.pdf> (дата звернення 08.04.19).
4. Isensee, Josef/Kirchhof, Paul (Hg.), Handbuch des Staatsrechts, Bd. V, 2001, § 118 RN 4.
5. Huber P.M., Demokratie ohne Volk oder Demokratie der Völker? Zur Demokratiefähigkeit der Europäischen Union, in: Josef Drexl/Karl F. Kreuzer/Dieter H. Scheuing/Ulrich Sieber (Hg.), Europäische Demokratie, 1999, S. 27 (34).
6. Solodovnikova, K. Психологічний підхід до розуміння права на життя, здоров'я фізичної особи. *ScienceRise*. 2018, Т. 2. С. 50-55. URL: DOI: 10.15587/2313-8416.2018.124371. (дата звернення 05.04.2019).
7. Стефанчук Р. О. Цивільне право України: навчальний посібник. Київ: Прецедент. 2005. URL: http://www.ebk.net.ua/Book/law/stefanchuk_tsivpu/part4/402.htm. (дата звернення 10.04.19).
8. Hartmut Maurer, Staatsrecht, 2005, § 9 RN 31.
9. Gesetz zum Schutz von Embryonen (Embryonenschutzgesetz -ESchG) vom 13. Dezember 1990, BGBl. I S. 2746, zuletzt geändert durch Artikel 1 des Gesetzes vom 21. November 2011, BGBl. I S. 2228.
10. Про заборону репродуктивного клонування людини (в редакції від 14 грудня 2004 року). *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 5. С. 201. Стаття 111.
11. Zippelius, Forum: An den Grenzen des Rechts auf Leben, in: JuS 1983, S. 659 (660).
12. Левандовські К.М. До питання правового статусу ембріона людини. *Університетські наукові записки*. 2014. №1 (49). С. 69-82. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Unzap_2014_1_12.pdf (дата звернення: 10.04.2019).
13. Тиріна М.П. Ембріон як суб'єкт біологічних прав у сучасному законодавстві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2012. Випуск 20. Частина II. Том 1. С. 258-261.
14. Огірко О.В. Права людського ембріону. *Матеріали VI Нац. Конгресу з біоетики з міжнародною участю* (20-23 вересня 2010, м. Київ). Київ, 2010, 236 с.
15. Коренга Ю. Визначення правового статусу ембріона. *Історико-правовий часопис*. Актуальні проблеми цивілістики. 2016. №2 (8). С. 99–102.
16. Шульц О. А. "Права дитини" як категорія сучасного конституційного права. *Часопис Київського університету права* 2009. С.91-96. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/22651/18-Shults.pdf?sequence=1> (дата звернення 10.04.19).
17. BVerfGE 72, 122, 132 ff.; 99, 145 (155).
18. Цивільний кодекс України: закон України поточна редакція від 31.03.2019. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. ст.356.
19. Сімейний Кодекс України: закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III URL: <http://radnuk.info/komentar/simein.html> (дата звернення: 10.04.19).
20. Комплексне дослідження стану прав людини в Україні. (Річні звіти) Права людини в Україні узагальнена доповідь правозахисних організацій. Права людини в Україні. Інформаційний портал

Харківської правозахисної групи URL: <http://khpg.org/index.php?id=1362660945> (дата звернення 09.04.19).

21. Rüfner, Wolfgang, Grundrechtsträger, in: Josef Isensee/Paul Kirchhof (Hg.), Handbuch des Staatsrechts, Bd. V, 2002, § 116 RN 18; Stern, Klaus, Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland, 1988, Bd. III/1, § 70 IV 1.

22. Sachs, Michael, Verfassungsrecht II – Grundrechte, 2003, B I RN 26.

23. BVerfGE 30, 173 (194); Stern, Klaus, Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland, 1988, Bd. III/1, § 70 IV 4a.

24. Hillgruber, Das Vor- und Nachleben von Rechtssubjekten, JZ 1997, S. 975 (977).

25. Сліпченко С. О. Тіло людини, яка померла, як об'єкт цивільного прав. *Проблеми цивільного права та процесу*: Матеріали наук.-практ. конф., присвяч. світлій пам'яті О. А. Пушкіна (27 трав. 2016 р., м. Харків). Харків, 2016. 400 с.; Чорнооченко С. І. Особисті немайнові права, які забезпечують соціальне існування фізичних осіб в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2000. 19 с.

26. Горб Н.О. Наруга над могилою: кримінально-правовий та кримінологічний аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2005. 17 с.

References:

1. Rüfner, Wolfgang, (2002) Grundrechtsträger, in: Josef Isensee/Paul Kirchhof (Hg.), Handbuch des Staatsrechts, Bd. V, § 116 RN 1.

2. Huber P.M., (1998) Das Menschenbild im Grundgesetz, in: Jura S. 505 (507 f.).

3. Osnovnoy zakon Federativnoy Respubliki Germanii, 23 maya 1949 g. 100 klyuchevykh dokumentov po germanskoj istorii v 20 veke. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/germany.pdf> (data zvernennya 08.04.19).

4. Isensee, Josef/Kirchhof, Paul (Hg.), (2001) Handbuch des Staatsrechts, Bd. V, § 118 RN 4.

5. Huber P.M., (1999) Demokratie ohne Volk oder Demokratie der Völker? Zur Demokratiefähigkeit der Europäischen Union, in: Josef Drexl/Karl F. Kreuzer/Dieter H. Scheuing/Ulrich Sieber (Hg.), Europäische Demokratie, S. 27 (34).

6. Solodovnikova, K. (2018) Psyholohichnyy pidkhid do rozuminnya prava na zhyttya, zdorov"ya fizychnoyi osoby. *ScienceRise*. Т. 2. S. 50-55. URL: DOI: 10.15587/2313-8416.2018.124371. (data zvernennya 05.04.2019).

7. Stefanchuk R. O. Tsyvil'ne pravo Ukrayiny: navchal'nyy posibnyk. Kyiv: Pretsedent. 2005. URL: http://www.ebk.net.ua/Book/law/stefanchuk_tsivpu/part4/402.htm. (data zvernennya 10.04.19).

8. Hartmut Maurer, (2005) Staatsrecht, § 9 RN 31.

9. Gesetz zum Schutz von Embryonen (Embryonenschutzgesetz -ESchG) vom 13. Dezember 1990, BGBl. I S. 2746, zuletzt geändert durch Artikel 1 des Gesetzes vom 21. November 2011, BGBl. I S. 2228.

10. Pro zaboronu reproduktyvnoho klonuvannya lyudyny. Zakon Ukrainy. (v redaktsiyi vid 14 hrudnya 2004 roku). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 2005. № 5. S. 201. Statya 111.

11. Zippelius, Forum: An den Grenzen des Rechts auf Leben, (1983) in: JuS S. 659 (660).

12. Levandovski K.M. (2014). Do pytannya pravovoho statusu embriona lyudyny. *Universytet-s'ki naukovi zapysky*. №1 (49). S. 69-82. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Unzap_2014_1_12.pdf (data zvernennya: 10.04.2019).

13. Tyrina M.P. (2012) Embrion yak sub"yekt biolohichnykh prav u suchasnomu zakonodavstvi. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu*. Seriya PRAVO. Vypusk 20. Chastyna II. Tom 1. S. 258-261.

14. Ohirko O.V. (2010) Prava lyuds'koho embrionu. *Materialy VI Nats. Konhresu z bioetyky z mizhnarodnoyu uchastyu* (20-23 veresnya 2010, m. Kyiv). Kyiv, 236 s.

15. Korenha YU. (2016) Vyznachennya pravovoho statusu embriona. *Istoryko-pravovyy chasopys. Aktual'ni problemy tsyvilistyky*. №2 (8). S. 99 – 102.

16. Shul'ts O. A. (2009) "Prava dytyny" yak katehoriya suchasnoho konstytutsiynoho prava. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. S.91-96. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/22651/18-Shul'ts.pdf?sequence=1> (data zvernennya 10.04.19).
17. BVerfGE 72, 122, 132 ff.; 99, 145 (155).
18. Tsyvil'nyy kodeks Ukrayiny. Zakon Ukrainy. (potochna redaktsiya vid 31.03.2019). *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrayiny*. 2003. №№ 40-44. st.356.
19. Simeynny Kodeks Ukrayiny. Zakon Ukrayiny vid 10 sichnya 2002 r. № 2947-III URL: <http://radnuk.info/komentar/simein.html> (data zvernennya: 10.04.19).
20. Kompleksne doslidzhennya stanu prav lyudyny v Ukrayini. (Richni zvity) *Prava lyudyny v Ukrayini uzahal'na dopovid' pravozakhysnykh orhanizatsiy. Prava lyudyny v Ukrayini. Informatsiynyy portal Kharkivs'koyi pravozakhysnoyi hrupy* URL: <http://khp.org/index.php?id=1362660945> (data zvernennya 09.04.19).
21. Rüfner, Wolfgang, (2002) Grundrechtsträger, in: Josef Isensee/Paul Kirchhof (Hg.), *Handbuch des Staatsrechts*, Bd. V, , § 116 RN 18; Stern, Klaus, (1988) *Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland*, Bd. III/1, § 70 IV 1.
22. Sachs, Michael, (2003), *Verfassungsrecht II – Grundrechte*, B I RN 26.
23. BVerfGE 30, 173 (194); Stern, Klaus, (1988) *Das Staatsrecht der Bundesrepublik Deutschland*, Bd. III/1, §70 IV 4a.
24. Hillgruber (1997) *Das Vor- und Nachleben von Rechtssubjekten*, JZ S. 975 (977).
25. Slipchenko S. O. (2016). Tilo lyudyny, yaka pomerla, yak ob'ekt tsyvil'noho prav. *Problemy tsyvil'noho prava ta protsesu: Materialy nauk.-prakt. konf., prysvyach. svitliiy pam'yati O. A. Pushkina* (27 trav. 2016 r., m. Kharkiv). Kharkiv, 400 s.; Chornoochenko S. I. *Osobysti nemaynovi prava, yaki zabezpechuyut' sotsial'ne isnuvannya fizychnykh osib v Ukrayini: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk.* Kharkiv, 2000. 19 s.
26. Horb N.O. (2005). *Naruha nad mohyloyu: kryminal'no-pravovyy ta kryminolohichnyy analiz: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk.* Kyiv, 17 s.